

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РОЗВИТКУ МІГРАЦІЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ

У статті здійснено аналіз зарубіжного досвіду розвитку міграційної педагогіки; окреслено стан роботи з мігрантами у США, Франції, Німеччині. Охарактеризовано внесок у розвиток означеної галузі російських науковців І. Бабенко, Є. Бондаревської, О. Гукаленко та інших. Доведено, що в Україні наукові дослідження в галузі мігрантської педагогіки мають розрізнений характер. Описано основні напрацювання в напрямі роботи з дітьми мігрантів вітчизняних науковців Н. Гевчук, Н. Ничкало, В. Пігиди, І. Тарасюк та інших. Зроблено висновок, що для ефективної роботи з дітьми мігрантів важливо імплементувати зарубіжний досвід міграційної педагогіки, максимально адаптовуючи його до місцевих умов та враховуючи особливості сучасного українського соціуму.

Ключові слова: міграція, мігрантська (міграційна) педагогіка, діти мігрантів, опікунсько-виховна діяльність.

Н. Сабат. Зарубежный опыт развития миграционной педагогики. В статье сделан анализ зарубежного опыта развития миграционной педагогики; раскрыто состояние работы с мигрантами в США, Франции, Германии. Охарактеризован вклад в развитие указанной отрасли российских ученых И. Бабенко, Е. Бондаревской, А. Гукаленко и других. Доказано, что в Украине научные исследования в области мигрантской педагогики носят разрозненный характер. Описаны основные наработки в направлении работы с детьми мигрантов ответственных ученых Н. Гевчук, Н. Ничкало, В. Пигиды, И. Тарасюк и других. Сделан вывод, что для эффективной работы с детьми мигрантов важно имплементировать зарубежный опыт миграционной педагогики, максимально адаптируя его к местным условиям и учитывая особенности современного украинского социума.

Ключевые слова: миграция, мигрантская (миграционная) педагогика, дети мигрантов, попечительско-воспитательная деятельность.

N. Sabat. Foreign experience in the

development of the migration pedagogy.

The article has an analysis of the foreign experience of the development of the migration pedagogy. The state of work with the immigrants in the United States, France, and Germany is outlined. The contribution to the development of the mentioned branch was characterized made by the Russian scientists I. Babenko, Ye. Bondarevskiy, O. Hukalenko and other. It has been proved that in Ukraine, the scientific researches in the field of migration pedagogy have the fragmented nature. The main achievements are described in the direction of work with the children of migrants, by the national scholars N. Hevchuk, N. Nychkalo, V. Pihida, I. Tarasyuk and others. It was concluded that to work effectively with the children of migrants it is important to implement the foreign experience of the migration pedagogy, adapting it maximally to the local conditions and taking into account the peculiarities of the modern Ukrainian society.

Key words: migration, migration (migrant) pedagogy, children of migrants, custody and educational activities.

Мета: проаналізувати досвід розвитку міграційної педагогіки за рубежом, виявити основні напрацювання в цій галузі вітчизняних учених.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Сьогодні однією з глобальних світових проблем є міграція. Попри те, що з кожним роком означене питання стає дедалі актуальнішим, йому приділяють мало уваги. Це пов'язано з відсутністю досвіду поводження зі значними міграційними потоками, низьким рівнем розвитку правової системи, обмеженістю правозахисної культури. Проблеми із забезпеченням прав людини призводять до маргіналізації іммігрантів в Україні, а їхня соціальна незахищеність сприяє корупції та потенційним зловживанням службовим становищем посадових осіб усіх рівнів [34, 97–98].

Міграційні процеси швидкими темпами поширюються і в Україні, породжуючи низку нових явищ та процесів. Одним із наслідків міграції є поява дещо нової категорії – діти із сімей мігрантів. Для освітян і соціальних працівників зростання кількості таких осіб стає своєрідним викликом, адже в українській освітній системі сьогодні не розроблено

теоретико-методичне забезпечення діяльності з дітьми із сімей мігрантів. Відсутня і єдина класифікація означеного типу родин, що ускладнює організацію вчителем практичної діяльності з ними.

Аналіз досліджень і публікацій.

Питання міграційних процесів у широкому вимірі вивчають І. Кукурудза, О. Малиновська, М. Яворський. Освітні проблеми, зумовлені міграцією, є предметом наукових досліджень Л. Завацької, Н. Гевчук, В. Пігиди, І. Трубавіної та інших. Новий напрям – міграційну педагогіку – обґрунтовують російські науковці І. Бабенко, Є. Бондаревська, О. Гукаленко. Водночас в Україні міграційна педагогіка лише починає розвиватися.

Виклад основного матеріалу. Значна кількість розвинених країн, які зіштовхнулися з явищем міграції значно раніше, наразі заявляють, що міграції та біженці у великих масштабах становлять загрозу не лише національній безпеці держави, а й її елементу – соціальній безпеці. Відтак актуальним убачаємо вивчення світової практики застосування сучасних технологій та методів роботи з дітьми мігрантів для запобігання негативних явищ у соціальній сфері України.

Багатий досвід соціальної роботи з дітьми мігрантів та біженцями накопичено в зарубіжній педагогіці. Повчальним є досвід соціальної роботи з мігрантами США – країни, створеної переселенцями. Серед нових технологій С. Кубіцький виокремлює технології "цілеспрямованої соціальної дії" – вплив на різні національні, конфесійні та етнічні групи мігрантів залежно від їхнього менталітету; "упередженого впливу на компактні поселення мігрантів" – робота з різними верствами та етнічними групами мігрантів, обмеження щодо можливості закупівлі систем захисту, залучення релігійних діячів різних конфесій; "відносної спільності" – пошук та застосування на соціальній практиці відносної спільності між мігрантами з метою їх об'єднання та зниження ризику соціальних конфліктів; "соціального плюралізму" – від прагнення повної асиміляції мігрантів до сприяння збереженню ними рідних традицій, релігії, мови; "соціальної адаптації" [14, 64–66]. Особливої уваги заслуговує досвід розв'язання протиріч, пов'язаних із міжрасовими та проблемами соціальної адаптації, які сьо-

годні потребують вирішення і в Україні.

У даний час країни ЄС перебувають у стадії пошуку вироблення ефективної загальної європейської політики для протистояння суспільним викликам, які породжені явищами міграції. Ініціатором розробки та впровадження у них соціальних технологій, спрямованих на здійснення та вдосконалення роботи з мігрантами й біженцями, була Франція [14, 155]. Широко диференційована сфера соціально-педагогічної діяльності, що охоплює впливом різні категорії осіб, у т. ч. дітей мігрантів, функціонує в Німеччині. Тут діє диференційована, ієрархічно упорядкована структура професійної підготовки кадрів. Водночас у правовому полі вже багато років поспіль уводяться жорсткі вимоги та максимілізація різних бюрократичних процедур заради зменшення притоку трудової міграції. Такі дії традиційно пов'язані з негативним сприйняттям німецьким суспільством верств мігрантів та доволі історично жорсткими умовами їх інтеграції в дане суспільство [14, 139]. Об'єктом дискусій науковців (А. Беккер, Т. Бок, Ф.-Г. Вахсен, Г. Вагнер, С. Вурцбахер, Р. Лайпрехт, Ф. Гамбургер) є питання напрямів, форм, методів роботи з дітьми мігрантів. Сьогодні в Німеччині існує два основних види соціальних служб для мігрантів: система державних і недержавних служб. Державних інституцій, які надають власне соціально-педагогічну допомогу мігрантам, майже немає. Функціонує федеральна служба соціальної допомоги та її відділення. Натомість соціально-педагогічні функції переймають на себе служби недержавної форми власності, котрі, у свою чергу, розподіляються за цільовими групами та видами діяльності. Такі моделі відрізняються у кожному регіоні. У роботі з дітьми мігрантів застосовують індивідуальні та групові форми роботи [28, 116–117].

Питання, пов'язані з наданням допомоги й підтримки дітям мігрантів, активно розробляють російські науковці І. Вершкова, Є. Глебова, Є. Соколова, М. Сулова, Д. Старостін, З. Тумалаєва, Л. Шайгерова, Є. Шіріна, Н. Щекотіхіна та інші [27]. Наприклад, установки і стратегії міжкультурної взаємодії мігрантів та приймаючого населення, соціально-психологічні установки молоді стосовно мігрантів досліджено у працях Н. Лебедевої [16]. Етнопсихологічні та соціально-психологічні питання біженців і вимушених переселенців, досвід практичної роботи з надання психологічної підтримки означеній категорії осіб проаналізовано в напрацюваннях Г. Солдатової [30].

Проблема інтеграції вимушених мігрантів в місцеве співтовариство вивчала група дослідників – Б. Жогін, Т. Маслова, В. Шаповалов та інші [10]. Зазначимо, що більшість напрацювань має яскраво виражену етнічну спрямованість.

Наприкінці 1990 років наукова школа Є. Бондаревської (І. Бабенко, М. Болдирева, О. Гукаленко, Л. Сухорукова та ін.) розробила новий напрям у педагогіці – мігрантська (міграційна) педагогіка. Остання досліджує проблеми адаптації та соціалізації, педагогічної підтримки та захисту дітей, що стикаються з проблемами у зв'язку з міграцією. Методичною основою мігрантської педагогіки слугує філософський принцип гуманізму, аксіологічний, синергетичний, культурологічний і особистісний підходи, положення теорії соціальної адаптації та кроскультуралізму.

Є. Бондаревська доводить, що ефективне вирішення проблем навчання і виховання дітей-мігрантів може бути забезпечено в особистісно орієнтованому освітньому процесі. Це обумовлено тим, що особистісно орієнтована освіта являє собою утворення, яке не тільки озброює людину знаннями, уміннями та навичками, а й допомагає їй у вирішенні життєвих проблем. У контексті особистісно орієнтованого підходу виховання розглядається як гуманітарна практика, спрямована на допомогу й підтримку дітей-мігрантів, відновлення їхніх природно-антропологічних прав, на подолання соціальної дезінтеграції та маргіналізації. Культуродоцільність середовища школи є необхідною умовою зменшення і часткового подолання соціально-психологічної напруженості, дискомфорту, екзистенційного вакууму, страху, безвищоді та інших стресових станів, у яких перебувають діти-мігранти.

І. Бабенко ситуацію міграції вважає особливо важкою для дітей і підлітків, які у звичайних умовах повинні інтегруватися в суспільство через посередництво системи освіти. Однак ця система не адаптована для них і зустрічає їх з недовірою. Діти мігрантів повинні докладати більших зусиль, ніж їхні однолітки, з меншою результативністю. Тривалий час вважалося, що зусилля для адаптації повинен докладати виключно сам мігрант. Сучасні дослідження свідчать, що приймаюча спільнота зобов'язана полегшити йому цей процес, особливо дітям. Шкільна система повинна враховувати їхні потреби, особливо дві обставини: 1) дитина-мігрант не знає або погано знає мову і психологію шкільної системи; 2) у процесі інтеграції дитина ризикує втра-

тити власну мову і культурні особливості своєї особистості [2, 53].

У наукових здобутках Є. Бондаревської, О. Гукаленко доведено важливість і багатоаспектність проблем полікультурної освіти та педагогіки роботи з дітьми-мігрантами в ракурсі гуманістичної парадигми. Її специфіка представлена в працях учених як нова галузь педагогічного знання, що вивчає й забезпечує процес адаптації та підтримки дітей-мігрантів, їхніх сімей у полікультурному освітньому просторі. Її категоріями виступають міжкультурна освіта, учні-мігранти, фонові знання, соціокультурна адаптація, реабілітація, діалог культур, культурний шок, підтримка і захист особистості, особистість на рубежі культур. Система педагогічної підтримки і захисту учнів-мігрантів та її розвиток у полікультурному освітньому просторі представлені як середовище виховання, освіти, розвитку, адаптації та реабілітації дітей-мігрантів.

Теоретико-методологічні основи оптимізації міжетнічних відносин у полікультурному освітньому просторі розкрито в дослідженні Я. Галоян. Науковець розробила психолого-педагогічні підходи організації навчально-виховної роботи з дітьми мігрантів в умовах загальноосвітньої школи, форми й методи педагогічної підтримки дітей мігрантів [7].

Становлення і розвиток міграційної теорії, на думку Н. Нічкало, є не лише історичними, філософськими, соціологічними та економічними питаннями. Вони також знаходяться у площині психологічних і педагогічних досліджень, оскільки в центрі процесів, пов'язаних з міграцією, постає людина з цілим комплексом фізіологічних, етнонаціональних, культурних, духовних, побутових та ін. потреб [22, 18]. У зв'язку з цим в Україні починають розгортатися наукові дослідження та міжнародна співпраця з питань міграції за підтримки Міжнародної Організації Міграції та Європейської комісії. Саме такі інституції підтримали ініціативу Інституту Кеннена організувати публічне обговорення окресленої проблеми на міжнародних конференціях, семінарах, круглих столах. Заслугує уваги діяльність вищих навчальних закладів Харкова, Львова, Ужгорода. Наприклад, 2012 року у Львові проведено міжнародну науково-практичну конференцію "Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання" [33]. Ряд проєктів, спрямованих на підтримку сімей мігрантів, сьогодні реалізується громадськими організаціями, фондами. Так, Європейським Союзом і Фон-

дом Томсона в Україні втілено проект "Голос місцевих ЗМІ", покликаний зменшити соціальну напругу в суспільстві, викликану конфліктом на Сході країни. Водночас не існує єдиної програми чи концепції, спрямованої на захист дітей із сімей мігрантів, що значно утруднює підготовку майбутніх педагогів до опікунсько-виховної діяльності з ними.

У вітчизняній педагогіці традиційно сформувалися різні наукові підходи щодо підтримки й захисту дитини в руслі гуманістичної педагогіки: соціально-педагогічний (Т. Алексєнко, [1]), особистісно орієнтований (І. Бех, Т. Гуменникова, О. Пехота, А. Старєва [4; 9; 24]). Окреслені підходи є вагомими в руслі опікунсько-виховної діяльності з дітьми мігрантів, тому що розширюють межі традиційних підходів до роботи з дітьми означеної категорії; ставлять дитину в центр освітньо-виховної діяльності; орієнтують суб'єктів соціально-педагогічної діяльності на гуманістичний підхід до дитини, визнання її внутрішнього потенціалу. Це дозволяє ефективніше реалізувати напрями допомоги й підтримки дітей мігрантів. Науковці О. Карпенко [12], І. Курляк [15] та ін. трактують підтримку як опіку над дітьми соціально незахищених категорій. Таким чином, у сучасному освітньому просторі відбувається розширення традиційних підходів до опіки, охоплення нею ширших категорій дітей. Особливо це стосується дітей мігрантів як однієї з найуразливіших категорій.

З кінця 1990 років у вітчизняній педагогіці активізуються дослідження процесу адаптації, соціалізації дітей мігрантів. Так, К. Бориченко, К. Ковязіна розробляють питання соціального захисту дітей, у т. ч. і з сімей мігрантів [6; 13]; І. Лизун вивчає соціальні потреби дітей ТМ [18]; Г. Ляльчук – батьківсько-дитячі стосунки та їх відновлення у сім'ях трудових мігрантів [20]; Л. Завацька – соціальні потреби дітей трудових мігрантів у новому соціально-освітньому середовищі [11]; Н. Гевчук розроблено організацію виховної роботи з ДТМ в умовах загальноосвітнього навчального закладу [8]; І. Тарасюк описала процес адаптації ДМ та їхніх сімей в іншомовному культурному просторі [32]; А. Таранова – механізми їхньої соціальної адаптації [31]. Технології діяльності з дітьми мігрантів, а саме форми, засоби, методи тощо розробляють К. Левченко, В. Панок, В. Пігіда, І. Трубавіна [25]. Наприклад, Н. Гевчук подає основні теоретичні положення щодо характеристики соціально-освітнього середовища, технологій соціально-педагогічної діяльності з дітьми

трудомих мігрантів у загальноосвітньому навчальному закладі. Авторка розкриває механізми соціально-педагогічного супроводу дітей трудових мігрантів, описує нові технології соціально-педагогічної роботи з ними, а саме: тренінгову програму "Моя мрія – це моя щаслива родина"; організацію листування дітей з батьками та спілкування в on-line режимі за допомогою всесвітньої мережі Інтернет; профілактичну роботу з батьками, які мають намір їхати за кордон на заробітки, засобами рекламно-інформаційних технологій; клуб за місцем проживання як виховний ресурс у роботі з дітьми трудових мігрантів [8, 3].

Соціально-педагогічні аспекти міграційних процесів досліджує М. Нгуєн. Автор зазначає, що соціальна педагогіка розглядає проблему міграції в ракурсі створення комплементарного середовища для взаємодії "своїх" і "чужих". Соціально-педагогічний підхід у міграції спрямований на вивчення форм, принципів і методів педагогічного впливу на учнів-мігрантів для успішного оволодіння найчастіше новою мовою і отримання знань для успішної реалізації свого потенціалу [21]. Основні засади мігрантської педагогіки розробляє Н. Нічкало [22].

Активізації уваги до опікунсько-виховної діяльності з дітьми мігрантів сприяло дослідження проблем ДМ в Україні, проведене на замовлення Міжнародного жіночого правозахисного центру "Ла Страда – Україна" [26]. Автори вивчали вплив від'їзду батьків на психоемоційний стан і поведінку дітей, їхню схильність до девіацій.

Питання соціальної допомоги та підтримки внутрішньо переміщених осіб розробляють О. Блінова [5], І. Леонова [17], Я. Ліщук [19], Т. Семігіна [29] та інші. Психологічні аспекти означеної проблеми розкриває Л. Орбан-Лембрик [23].

Проблеми організації допомоги й підтримки дітям мігрантів науковці часто висвітлюють дотично до питань власних наукових пошуків у галузі соціальної роботи. Наприклад, Р. Бандура серед основних напрямів практичної соціальної роботи з мігрантами виокремлює соціально-педагогічний, що впроваджується у взаємодії соціальних працівників з органами освіти, охорони здоров'я та правопорядку і передбачає проведення консультацій із питань родини й виховання дітей; соціально-педагогічну роботу з дітьми та підлітками; соціально-педагогічну допомогу дітям і підліткам, які мають проблеми з навчанням; контроль за одержанням освіти дітьми і підлітками з родин мігрантів; професійне консультування і сприяння

одержанню професійної освіти підлітками й молоддю з числа мігрантів; проведення дозвілєвих заходів для дітей і підлітків, спрямованих на адаптацію до нових умов [3, 82].

Аналіз названих вище наукових праць дозволяє стверджувати, що в Україні лише започатковуються дослідження з мігрантської педагогіки. Науковці розробляють основні її аспекти, однак цілісного вивчення сьогодні немає. Не визначено основні категорії мігрантської педагогіки, її об'єкт, предмет, мету й завдання. У низці наукових напрацювань вітчизняних учених ідеться про організацію соціальної допомоги, підтримки, практичну діяльність із дітьми мігрантів. Тобто ведуться наукові пошуки у цій новій для України галузі, започатковується дослідження перспективних тем, розв'язання проблем, що сприятиме успішній соціалізації дітей мігрантів у новому для них соціальному й освітньому оточенні.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Отже, глобалізаційні процеси сприяли розвитку нової галузі – міграційної (мігрантської) педагогіки. Об'єктом її вивчення є аспекти, що призводять до суперечностей дітей мігрантів при зіткненні з новим соціальним середовищем. Таких осіб дослідники розглядають як суб'єктів, котрим необхідний соціально-педагогічний супровід в адаптації, інтеграції та соціалізації. Значний досвід роботи з означеною категорією напрацьовано в зарубіжній педагогіці. Утім, для української школи важливо не просто перейняти готові технології, а створити на своїх теренах власні концепції. Успішне запровадження передового зарубіжного досвіду можливе в тому випадку, якщо при цьому максимально враховувати особливості міграційних процесів в Україні, а також вітчизняні методи й традиції соціально-педагогічної діяльності.

Перспективними вважаємо вивчення зарубіжного досвіду з питань організації роботи з дітьми з різних типів сімей мігрантів; розроблення теоретико-методичних засад міграційної педагогіки українськими науковцями; підготовку майбутніх фахівців (учителів-класоводів, соціальних педагогів та працівників, практичних психологів) до організації роботи з дітьми із сімей мігрантів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексєнко Т. Соціально-педагогічна підтримка дітей групи ризику / Т. Алексєнко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2005. – № 1. – С. 56–60.

2. *Бабенко И. В.* Педагогическое лингвострановедение как культурологический компонент образования учащихся-мигрантов: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / И. В. Бабенко. – Ростов н/Д, 1998. – 198 с.
3. *Бандура Р.* Соціальна робота з мігрантами / Р. Бандура // Нова педагогічна думка. – 2014. – № 1. – С. 81–84.
4. *Бех І. Д.* Вибрані наукові праці. Виховання особистості / І. Д. Бех // Вибрані наукові праці: у 2 т. / Іван Дмитрович Бех. – Чернівці : Букрек, 2015. – Т. 1. – 840 с.; Т. 2. – 640 с. – (Серія "Школа майбутнього").
5. *Блинова О. Є.* Психологічні основи соціальної мобільності особистості: навч. посіб. / О. Є. Блинова. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2010. – 232 с.
6. *Бориченко К. В.* Соціальний захист сімей з дітьми за законодавством України: монографія / К. В. Бориченко. – Одеса : Фенікс, 2015. – 302 с.
7. *Галоян Я. Э.* Педагогическая поддержка детей-мигрантов в поликультурном образовательном пространстве: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Я. Э. Галоян. – Ростов-на-Дону, 2004. – 193 с.
8. *Гевчук Н. С.* Організація виховної роботи з дітьми трудових мігрантів в умовах загальноосвітнього навчального закладу: навч.-метод. посіб. / Н. С. Гевчук ; [за ред. проф. Р. Х. Вайноли]. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 128 с.
9. *Гуменникова Т. Р.* Теоретико-методичні засади підготовки майбутнього педагога до особистісно орієнтованого виховання молодших школярів в умовах ступеневої освіти: автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Т. Р. Гуменникова ; Ін-т вищ. освіти НАПН України. – К., 2011. – 36 с.
10. *Жогин Б. Г.* Интеграция вынужденных мигрантов в местное сообщество: опыт практической и исследовательской деятельности / Б. Г. Жогин, Т. Ф. Маслова, В. К. Шаповалов. – Ставрополь : Ставропольсервис школа, 2002. – 432 с.
11. *Завацька Л. М.* Дослідження соціальних потреб дітей трудових мігрантів у новому соціально-освітньому середовищі / Л. М. Завацька // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя : Психолого-педагогічні науки. – 2014. – № 2. – С. 73–76.
12. *Карпенко О.* Дефініція "опіка над дитиною" у педагогічній думці Польщі / О. Карпенко // Людинознавчі студії. – 2014. – Вип. 29. Педагогіка. – С. 94–102.
13. *Ковязіна К. О.* Соціальний захист дітей трудових мігрантів: концептуальні основи та державна політика / К. О. Ковязіна // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 4. – С. 50–56.
14. *Кубіцький С. О.* Технології соціально-педагогічної роботи в зарубіжних країнах: навч. посіб. / С. О. Кубіцький. – 3-тє вид. доп. і перероб. – К. : Міленіум, 2015. – 300 с.
15. *Курляк І.* Роль опікунської педагогіки як нової соціально-педагогічної дисципліни та спеціалізації в процесі підготовки соціальних педагогів: теоретико-методологічний аспект / Ірина Курляк // Наукові записки УКУ. – 2014. – Ч. 4 : Педагогіка. Психологія. – Вип. 1. – С. 19–38.
16. *Лебедева Н. М.* Прикладные аспекты этнической психологии / Н. М. Лебедева // Психология [под ред. В. Н. Дружинина]. – СПб. : Питер, 2001. – С. 399–415.
17. *Леонова І. М.* Теоретичний аналіз проблеми соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців в Україні / І. М. Леонова // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2015. – № 4. – С. 94–100.
18. *Лизун І. Ф.* Соціальні потреби дітей трудових мігрантів / І. Ф. Лизун // Педагогічний альманах. – 2011. – № 11. – С. 244–248.
19. *Ліщук Я. І.* Соціально-психологічні чинники адаптації вимушених переселенців / Я. І. Ліщук // Наука і життя: сучасні тенденції (14–16.05.2015): міжнар. наук. інтернет-конф. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://int-konf.org/>
20. *Ляльчук Г. Д.* Батьківсько-дитячі стосунки та їх відновлення в сім'ях трудових мігрантів / Г. Д. Ляльчук // Педагогічний процес: теорія і практика. – 2015. – № 3–4. – С. 93–97.
21. *Нгуен М. К.* Соціально-педагогічні аспекти міграційних процесів / М. К. Нгуен // Науковий огляд. – 2014. – № 3. – С. 135–144.
22. *Ничкало Н. Г.* Глобалізаційні процеси та міграційна педагогіка / Н. Г. Ничкало // Український педагогічний конгрес: зб. наук. праць / Український педагогічний конгрес (3; 2009; Львів); [ред. кол.: В. Г. Кремень та ін.]. – Львів : Сполом, 2010. – С. 18–30.
23. *Орбан-Лембрик Л.* Специфіка міжособистісної і міжгрупової взаємодії в умовах міграції / Л. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2008. – № 5. – С. 68–80.
24. *Пехота О. М.* Особистісно орієнтоване навчання: підготовка вчителя : [монографія] / О. М. Пехота, А. М. Старева. – Миколаїв : Іліон, 2007. – 272 с.
25. *Пігіда В. М.* Технології соціально-педагогічної діяльності з дітьми трудових мігрантів / В. М. Пігіда // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки. – 2013. – № 11. – С. 186–193.
26. *Проблеми дітей трудових мігрантів: аналіз ситуації / Ю. М. Галустян, І. А. Шваб, Т. О. Дорошенко та ін. – К. : Міжнар. жіночий правозахисний центр "Ла Страда – Україна"; Укр. ін-т соц. досл. ім. Олександра Яременко; Кіровоград. юрид. ін-т Хар. нац. ун-ту внутр. справ, 2006. – 63 с.*
27. *Психологи о мигрантах и миграции в России: информац.-аналитич. бюллетень № 2 / Российское общество Красного креста, Московский гос. ун-тет им. М. В. Ломоносова, факультет психологии ; [гл. ред. Г. У. Солдатова]. – М. : Смысл, 2001. – 230 с.*
28. *Романенко Д. А.* Функціональна структура соціально-педагогічних служб для мігрантів у Німеччині / Д. А. Романенко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія № 11 : Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління: зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – № 2. – С. 115–120.
29. *Семигіна Т. В.* Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб / Т. В. Семигіна, Н. Є. Гусак, С. О. Трухан // Український соціум. – 2015. – Вип. 2 (53). – С. 65–71.
30. *Солдатова Г. У.* Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / Г. У. Солдатова. – М. : Смысл, 2002. – 480 с.
31. *Таранова А. О.* Діти трудових мігрантів: пошук механізмів соціальної адаптації / А. О. Таранова // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : [зб. наук. праць]. – Вип. 11 / [ред. кол. : Євтух В. Б. (відп. ред.)]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – С. 143–152.
32. *Тарасюк І. В.* Психологічні особливості мовленнєвої адаптації дітей мігрантів до іншомовного середовища: дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.07 / Тарасюк Інна Василівна. – Луцьк, 2013. – 228 с.
33. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання : збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (22 березня 2012 р.). – Львів : Вид-во НУ "Львівська політехніка", 2012. – 476 с.*
34. *Яворський М.* Міграція та політика національної безпеки в Україні: тенденції розвитку / М. Яворський // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2013. – Вип. 25. – С. 96–100.